

**«8D04201 – Құқықтану» БББ бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін
алу үшін дайындалған диссертация
Базилова Айгуль Абаянның
«Бас бостандығынан айыруға сотталғандардың
қылмыстылығының алдын алу және криминологиялық сипаттамасы»
тақырыбындағы диссертациясына
АҢДАТПА**

Диссертациялық жұмыс тақырыбының өзектілігі. Қазіргі кезде елімізде орын алып жатқан саяси, әлеуметтік-экономикалық және құқықтық реформалар қолданыстағы қылмыстық, қылмыстық-атқару, қылмыстық іс жүргізу және т.б. қылмыстылықпен күресті реттеуші өзгеде заңдарды жетілдіруді қажет етуде. Қылмыстылықпен және оның жекелеген түрлерімен күрес мемлекеттің алдына қойған мақсаттарының бірі болып табылады. Қылмыстылықтың бір түрі болып табылатын сотталғандардың қылмыстылығы мемлекет, қоғам және жеке тұлға үшін өзінің жоғары қауіптілігімен ерекшеленеді.

Қылмыстық жазасын өтеп жатқан сотталғандармен қылмыстық құқық бұзушылықтарды қайта жасауы мемлекетті, құқық қорғау органдарын алаңдатуы тиіс, себебі сәйкес жаза түрінің режимдік талаптары, түзету мақсатында тәрбиелік іс-шаралар қолданылатын тұлғалардың жазаны орындаушы тұлғалардың бақылауымен қадағалауында бола тұра жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтарды қайта жасауы қолданылған жаза түрінің тиімсіздігін, жазаны орындаушы органдар мен мекемелердің жұмысындағы кемшіліктердің орын алғандығын көрсетеді.

Диссертациялық жұмыс тақырыбының зерттелу деңгейі. Ғалымдардың басым көпшілігі өздерінің арнайы ғылыми зерттеулерін бас бостандығынан айыру жазасын сотталғандардың қылмыстылығының проблемаларына арнаған болатын. Атап айтқанда отандық ғалымдардың ішінде К.С. Сагинбековтың, Р.Е. Джансараеваның, Б.Р. Таубаевтың, және т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектерін атап кетуге болады

Диссертациялық зерттеудің объектісі. Сотталғандардың қылмыстылығын алдын алуды жүзеге асыру кезінде орын алатын қоғамдық қатынастар осы диссертациялық зерттеудің объектісін құрайды.

Диссертациялық зерттеудің пәні. Сотталғандардың қылмыстылығының жағдайы, құрылымы және динамикасы сипаттайтын статистикалық материалдар; қылмыс жасаушы - сотталғанның жеке басы; сотталғандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарды қайта жасауына ықпал етуші детерминанттар; сотталғандардың қылмыстылығының алдын алу бойынша іс-шаралар; аталған қылмыстылық түрімен күрестегі шетелдік тәжірибе осы зерттеудің пәні болып табылды.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты және міндеттері. Сотталғандардың қылмыстылығын кешенді зерттеу және сотталғандардың

қылмыстылығының алдын алу іс-шаралар жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар қалыптастыру осы зерттеу жұмысының мақсатын құрайды.

Зерттеу мақсатына қол жеткізу келесідей **міндеттер** арқылы жүзеге асады:

1. пенитенциарлық қылмыстылық пен сотталған тұлғалар қылмыстылығының ұғымдарының мазмұнын ашу және олардың ара жігін айқындау;

2. бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталғандардың қылмыстылығына ықпал ететін негізгі детерминанттарды жүйелеу және талдау;

3. пробация қызметінің тиімділігіне әсер ететін факторларды анықтау және олардың сотталғандардың қайта қылмыс жасауына ықпалын бағалау;

4. сотталған тұлғалар қылмыстылығы оған қарсы күрес саласындағы қолданыстағы қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасының тиімділігін талдау;

5. қылмыстық заңнаманы жетілдіру бағыттарын негіздеу, оның ішінде жаңа қылмыстық-құқықтық нормаларды (428-2, 430-1 баптар) енгізу қажеттілігін айқындау;

6. қылмыстық-атқару заңнамасын жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу (кездесулерді ұйымдастыру, бейнебайланыс, хат алмасу нысандарын кеңейту және т.б.);

7. сотталғандардың қылмыстылығының алдын алуда әлеуметтік биімделуді, тәрбиелік және құқықтық шаралардың тиімді тетіктерін (медиация, діни-ағартушылық жұмыс, жұмыспен қамту) негіздеу.

Зерттеудің әдістемелік негіздері. Зерттеу барысында келесідей зерттеу әдістері қолданылды:

- әлеуметтік құбылыс ретінде сотталғандардың қылмыстылығының динамикасын, құрылымын және жағдайын талдауға мүмкіндік беретін танымның диалектикалық әдісі;

- «сотталғандардың қылмыстылығы», өзгеде ұғымдардың анықтамасын қалыптастыруға мүмкіндік беретін талдау және синтез әдістері;

- сотталғандардың қылмыстылығының алдын алу жүйесін жетілдіруге мүмкіндік беретін салыстырмалы талдау әдісі және т.б. әдістер.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы. Қылмыстық жазалардың барлық түрлеріне сотталғандармен жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу проблемаларын талдайтын алғашқы кешенді ғылыми ізденіс болып табылады. Сондықтан бұл диссертациялық жұмыс бас бостандығынан айыру жазасын сотталғандардың қылмыстылығын алдын алу проблемаларын, сондай-ақ бас бостандығынан айырумен байланысты емес жаза түрлеріне сотталғандардың қылмыстылығын алдын алу проблемаларын біріктіре отырып зерттеген криминология ғылымындағы алғашқы ғылыми жұмыс болып табылады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі ережелер.

1. Пенитенциарлық қылмыстылық және сотталған тұлғалар қылмыстылығы өзара байланысты кешенді криминологиялық категориялар

ретінде қарастырылады. Бұл ұғымдар тек қылмыстық-атқару жүйесі шеңберіндегі құқық бұзушылықтарды ғана емес, сонымен қатар жазаны өтеу кезеңінде және одан кейінгі уақытта орын алатын қайта қылмыс жасаумен байланысты құбылыстарды да қамтиды. Осы тұрғыдан алғанда, аталған категориялар қылмыстылықтың ерекше түрін сипаттай отырып, оның әлеуметтік-құқықтық табиғатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, бұл қылмыстылық қамаққа алу мен бас бостандығынан айыру орындарында ғана емес, қоғамнан оқшаулаумен байланысты емес жазаларды өтеу жағдайында да көрініс табады. Яғни, сотталған тұлғалардың қылмыстық мінез-құлқы әртүрлі институционалдық ортада қалыптасып, дамиды. Бұл өз кезегінде аталған құбылысты кешенді зерттеуді және оған ықпал ететін факторларды жан-жақты талдауды талап етеді.

2. Бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталғандардың қылмыстылығына ықпал ететін негізгі детерминанттар кешенді сипатқа ие. Зерттеу барысында әкімшілік бақылаудың жеткіліксіздігі, инженерлік-техникалық құралдардың тозуы мен жеткіліксіздігі, сондай-ақ сотталғандардың шамадан тыс тығыз орналастырылуы қылмыстылықтың өсуіне тікелей әсер ететін факторлар ретінде анықталды. Мұндай жағдайлар қадағалау деңгейін төмендетіп, құқық бұзушылықтардың алдын алу мүмкіндігін әлсіретеді.

Сонымен қатар, тыйым салынған заттардың заңсыз айналымы, сотталғандар арасындағы шиеленістердің тиімді реттелмеуі, құмар ойындардың таралуы және тәрбие жұмысының жеткіліксіз ұйымдастырылуы да криминогендік жағдайды күрделендіреді. Аталған факторлардың жиынтығы түзеу мекемелеріндегі қылмыстылықтың тұрақты түрде сақталуына және оның қайталануына ықпал етеді.

3. Пробация қызметінің тиімділігі сотталған тұлғалардың қайта қылмыс жасау деңгейіне тікелей әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Алайда қазіргі уақытта пробация жүйесінде бірқатар ұйымдастырушылық және материалдық-техникалық кемшіліктер орын алуда. Атап айтқанда, кадр тапшылығы, ресурстық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі және электрондық бақылау құралдарының шектеулі қолданылуы бақылаудың тиімділігін төмендетеді.

Сонымен қатар, пробация институтының толыққанды жұмыс істемеуі және пробациялық бақылаудағы тұлғалардың құрамының ерекшеліктері, атап айтқанда ауыр қылмыс жасаған тұлғалардың басымдығы, олардың қайта қылмыс жасау ықтималдығын арттырады. Осыған байланысты пробация жүйесін жетілдіру, оның ішінде жасанды интеллект технологияларын көмекші құрал ретінде пайдалану, әлеуметтік-құқықтық көмекті міндетті сипатқа көшіру, бақылау мен әлеуметтік-бейімдеу шараларын үйлестіру, сондай-ақ электрондық бақылау құралдарын кеңінен енгізу қажеттілігі негізделеді.

4. Қылмыстық заңнаманы жетілдіру сотталғандардың қылмыстылығына қарсы күрестің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріне байланыс құралдарын заңсыз кіргізуге қатысты жауаптылықты күшейту қажеттілігі туындайды.

Мұндай құқық бұзушылықтар түзеу мекемелеріндегі қылмыстық ахуалға теріс әсер етіп, қылмыстық байланыстардың сақталуына және жаңа құқық бұзушылықтардың жасалуына жағдай жасайды.

Осыған байланысты ҚР Қылмыстық кодексіне келесідей мазмұндағы 428-2-бапты енгізу ұсынылады: «428-2-бап. Қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесінің мекемелеріне, тергеу оқшаулағыштарына, уақытша ұстау оқшаулағыштарына, арнаулы қабылдау орындарына байланыс құралдарын және олардың компоненттерін заңсыз кіргізу. Аталған мекемелерге байланыс құралдарын және олардың компоненттерін кез келген тәсілмен заңсыз кіргізу немесе заңсыз кіргізуге оқталу – екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.»

Аталған норманы енгізу түзеу мекемелеріндегі құқықтық тәртіпті нығайтуға, сотталғандардың қылмыстық байланыстарын шектеуге және қылмыстылық деңгейін төмендетуге ықпал етеді.

5. Сотталғандардың қылмыстылығының алдын алу тек құқықтық шаралармен шектелмей, әлеуметтік және тәрбиелік ықпал ету тетіктерін де қамтуы тиіс. Осыған байланысты түзеу мекемелерінде дін қызметкерлерін штаттық негізде енгізу сотталғандардың рухани-адамгершілік деңгейін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, сотталғандар арасындағы жанжалдарды тиімді шешу үшін медиация институтын дамыту маңызды болып табылады.

Бұдан бөлек, түзеу мекемелері қызметкерлерін даярлау және сотталғандарға арналған арнайы түсіндіру бағдарламаларын енгізу профилактикалық жұмыстың сапасын арттырады. Сонымен қатар, түзеу мекемелерінің инфрақұрылымын жаңғырту және сотталғандарды жұмыспен қамтуды кеңейту олардың әлеуметтік бейімделуін жақсартып, қайта қылмыс жасау деңгейін төмендетудің тиімді құралы ретінде қарастырылады.

6. Пробациялық тіркеудегі тұлғаның электрондық бақылау құралдарын қасақана зақымдауына жол бермес үшін, сондай-ақ аталған құралдардың ондай тұлғалармен жасалуы мүмкін құқық бұзушылықтардың алдын алудағы маңыздылығын ескере отырып, ҚР Қылмыстық кодексіне келесідей мазмұндағы 430-1-бап енгізу қажетті:

6.1 «430-1-бап. Қылмыстық-атқару жүйесінде қолданылатын электрондық бақылау құралдарын қасақана жою немесе бүлдіру» Электрондық бақылау құралдарын қасақана жою, бүлдіру, олардың функцияларын өзгерту немесе жұмыс істеу тәртібін айналып өту – бір мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не бір жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

6.2 Сонымен қатар ҚР Қылмыстық кодексіне келесідей мазмұндағы 428-2-бап енгізу ұсынылады:

«428-2-бап. Қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесінің мекемелеріне, тергеу оқшаулағыштарына, уақытша ұстау оқшаулағыштарына, арнаулы қабылдау орындарына байланыс құралдарын және оның компоненттерін заңсыз кіргізу» Аталған мекемелерге байланыс құралдарын

және олардың компоненттерін кез келген тәсілмен заңсыз кіргізу немесе кіргізуге оқталу – заңда белгіленген жауаптылыққа әкеп соғады.

7. Қылмыстық-атқару заңнамасын жетілдіру бағыттары:

7.1 ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 481-бабының 1-тармағында көзделген тыйым салынған заттар қатарынан тамақ өнімдерін алып тастау қажеттілігі негізделеді, себебі аталған норма қылмыстық-атқару заңнамасының ережелерімен және ішкі тәртіп қағидаларымен үйлеспейді;

7.2 ҚР Қылмыстық-атқару кодексінің 106-бабының 2-тармағын қысқа мерзімді кездесулерді бейнебайланыс форматында ұйымдастыру мүмкіндігін көздейтін нормамен толықтыру ұсынылады;

7.3 ҚР Қылмыстық-атқару кодексінің 109-бабында «телекоммуникация» ұғымының орнына «бейнебайланыс» ұғымын енгізу және «телефон (бейнебайланыс)» нысанын заңнамалық тұрғыда нақтылау ұсынылады;

7.4 ҚР Қылмыстық-атқару кодексінің 108-бабын хат алмасуды жазбаша, электрондық және бейнехабарлама форматтарында жүзеге асыру мүмкіндігін көздейтін нормамен толықтыру ұсынылады.

Диссертациялық зерттеудің нормативтік негізін қолданыстағы Қылмыстық, Қылмыстық-атқару, Әкімшілік құқық бұзушылықтары туралы заңнаманың, «Пробация туралы» Заңның, «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңының, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңының, «Медиация туралы» Заңының ережелері, жекелеген жаза түрлерін өтеу және орындау тәртібін белгілейтін заңға сәйкес нормативтік құқықтық актілердің ережелері, сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымының қамаудағылармен қарым қатынастың төменгі стандарттық ережелері құрады.

Диссертациялық зерттеудің эмпирикалық негізін ҚР Бас Прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есеп комитетінің «Қамқор» базасындағы 2015-2025 жылдар аралығындағы статистикалық есептер, қылмыстық құқық бұзушылықтарды қайта жасаған сотталғандарға қатысты шығарылған соттардың үкімдері құрады.

Диссертациялық зерттеудің теориялық және тәжірибелік маңызы. Зерттеу барысында алынған ғылыми нәтижелер мен қорытындыларды сотталғандардың қылмыстылығына қарсы күреспен байланысты мәселелерге қатысты болашақта жүргізілуі мүмкін ғылыми ізденістерге негіз ретінде қарастыруға болады. Сондай-ақ аталған ғылыми нәтижелер мен қорытындылар құқық шығармашылығы қызметінде, атап айтқанда қолданыстағы заңнамалық актілерді жетілдіруде қолдануға болады.

Диссертация нәтижелерінің сыннан өтуі. Диссертациялық зерттеудің негізгі ғылыми нәтижелері, тұжырымдары мен ұсыныстары автордың ғылыми жарияланымдарында сыннан өтті. Зерттеу тақырыбына тікелей қатысты 6 ғылыми еңбек жарияланды, оның ішінде 1 мақала халықаралық рецензияланатын Scopus және Web of Science Core Collection базаларындағы журналда, 5 мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда жарық көрді.